

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЄКТ

Олег ОДНОРОЖЕНКО

ГЕРАЛЬДИКА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСИ (УКРАЇНИ)

Том II.
ГЕРАЛЬДИКА ТЕМНИХ ВІКІВ.
ГЕРБОВА ТРАДИЦІЯ
РУСЬКОГО КОРОЛІВСТВА
СЕРЕДИНИ XIII –
СЕРЕДИНИ XIV СТ.

Харків
«ФОЛІО»
2024

Щитъ же ихъ яко зара бѣ,
шоломъ же ихъ яко солнцю восходящю.
Лѣтописецъ Рускии

Передмова

Переломні періоди в історії досліджувати і найцікавіше, й найважче водночас. Будь-якому перехідному етапові притаманна трансформація або й занепад давніх форм, поява та бурхливий розвиток нових явищ у політичній, військовій, соціальній чи культурній сферах. У часи змін традиція та старовина все ще зберігають силу та значення, а нововведення лише торують собі шлях для майбутнього розгону. Вони ще не стали й непевні, щоби закріпитися та стати новою нормою, вони мусять перевершити старожитні зразки.

Епохи змін, за незначними винятками, зазвичай супроводжуються війнами, спустошеннями та соціальними потрясіннями, відтак із тих часів залишається геть мало пам'яток і свідчень. В українській історії таким проваллям була доба після «Побоища Батыєва»¹.

Столітній період, що настав по здобутті монголами столичного Києва 1240 р. та руйнації більшості політичних центрів Руської землі, отримав у історіографії назву «темних віків»². Вона відображає не лише загальний занепад у всіх сферах життя Руси — політичній, соціальній, економічній, культурній тощо, але й катастрофічну втрату тогочасних джерел, через що вивчення руської історії від середини XIII — до середини XIV ст. часто-густо є вкрай непростим завданням.

Обриси діянь і постатей «земли Руської» тієї доби ледь упізнавані. Навіть підставові речі для розуміння політичних і соціальних процесів геть непевні. Досі точаться дискусії щодо дат правлінь та генеалогічних пов'язань тогочасних правителів, обсягу їх влади, меж володінь тощо. Імена, а то й реальне існування, деяких руських князів усе ще залишаються під питанням. Що вже й казати про дрібніших осіб — з-поміж представників нобілітету окремих земель часто можна вилучити з п'ятьми віків заледве по кілька імен.

Годі було б сподіватися на цьому тлі загальної руїни якоїсь особливої інформативності від джерел геральдичних і сфрагістичних. Їх поодинокі знахідки не так додавали ясності у звивистих шляхах руської знакової традиції, як створювали безліч більш чи менш обґрунтованих припущень та інтерпретацій. Версій щодо змісту сфрагістичних пам'яток того часу створено далекі більше, ніж донедавна було відомо самих печаток.

Їх мала кількість не давала жодної змоги детально простежити трансформацію знакової системи киево-руської доби в геральдичну традицію Русі пізнього Середньовіччя. Певну тяглість між ними розпізнати було можна, але більшості сполучних ланок таки бракувало. У пізнішій руській геральдиці явно відчувалася глибока старожитність, самі її практики вживання та змістове наповнення вказували на давнє походження³.

Поодиноких, хоч і виразних іноді, паралелей між знаками руських князів XII ст. та їхніх нащадків у XV–XVI ст.⁴ все ж таки було замало, аби стверджувати наявність континуїтету між давніми знаменами та пізнішими княжими та шляхетськими гербами: надто вже фрагментарна джерельна база періоду «темних віків» — винятково важливого для розуміння складних процесів розвитку руської геральдичної традиції. Тож нечисленність уведених до наукового обігу пам'яток середини XIII — середини XIV ст. унеможливлювала не лише вивчення тогочасного герботворення, але й повноцінне осмислення цілої середньовічної геральдики Русі.

Вихід із такого, здавалось би, глухого кута вимальовувався один: у залученні максимально можливого кола джерел — не лише традиційних для подібних студій відтисків печаток⁵ чи перснів із найбільших музейних зібрань України⁶. Ці пам'ятки, за браком інших відомих сфрагісів, десятиліттями переходили як ілюстративний матеріал із публікації до публікації з історії культури, мистецтвознавства, геральдики, дипломатики чи сфрагістики.

Дослідження пам'яток, зібраних у невеликих регіональних музеях і різноманітних приватних колекціях, дозволило не лише суттєво збільшити джерельну базу студій, але й відкрити цілу низку невідомих доти руських геральдичних сюжетів, уточнити хронологію та географію побутування сфрагісів, що містили ці зображення.

Найважливіше значення для вивчення геральдики «темних віків» має геральдично-сфрагістичне зібрання Музею Шереметьєвих, де зберігаються не лише тогочасні княжі, боярські, урядницькі та міські печатки, але й інші пам'ятки з геральдичними знаками помонгольського часу.

Різноманітною є й типологія печаток із цієї колекції. Серед них не лише персні, а й, приміром, рідкісні двобічні матриці. Особливо цінним є те, що на багатьох печатках із цього зібрання фігурують написи, що вказують на імена власників відповідних пам'яток. Завдяки цьому можна суттєво розширити наявні відомості про склад нобілітету Руської землі другої половини XIII — першої половини XIV ст.

Значний обсяг інформації з геральдичної спадщини того періоду представлено в музейній колекції Юрія Котика. Йдеться передусім про персні, більшість з яких описано у Зведенні печаток, поданому наприкінці цього тому.

Цінні матеріали зосереджено також в інших приватних колекціях українських дослідників і шанувальників історії — Олександра Свіщова, Олександра Литвинчука, Олександра Алфьорова, Сергія Ковальчука, які люб'язно надали для опрацювання відповідні пам'ятки та погодилися на їх публікацію.

Варто відзначити сприяння в написанні цієї книжки з боку музейних установ, працівники яких не лише надали всю необхідну інформацію про невідомі досі пам'ятки, що зберігаються в тому чи тому музеї, але й не раз допомагали цінними консультаціями.

Особлива вдячність за різнобічну допомогу належить Державному історико-культурному заповіднику «Меджибіж» та його директорові Олегові Погорільцю. А також — співробітникам Волинського краєзнавчого музею, Археологічного музею Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львівського історичного музею, Відділу нумізматики та Сектору фотодокументальних матеріалів Національного музею історії України.

Серед закордонних музеїв, працівники яких максимально сприяли пошукам джерел для цього дослідження, слід відзначити Національний музей у Варшаві (Muzeum Narodowe w Warszawie), Нумізматичний кабінет і Відділ стародруків, рукописів і картографії Національного музею в Кракові (Muzeum Narodowe w Krakowie). Численні відливи середньовічних руських печаток було люб'язно надано для опрацювання Кафедрою спеціальних історичних дисциплін Ягеллонського університету (Uniwersytet Jagielloński).

Численні документи та відбитки печаток досліджено та скопійовано за сприяння наукових співробітників таких бібліотечних і архівних установ:

з України — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центральний державний історичний архів України у місті Львові та Центральний державний історичний архів України у місті Києві;

із Німеччини — Таємний державний архів пруської культурної спадщини в Берліні (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz) та Міський архів ганзейського міста Штральзунд (Stadtarchiv der Hansestadt Stralsund);

із Франції — Історичний центр Національних архівів у Парижі (Centre historique des Archives nationales);

зі Словаччини — Архів міста Кошиці (Archív mesta Košice);

з Румунії — Національний архів Румунії (Arhivele Naționale ale României), Бібліотека Румунської Академії (Biblioteca Academiei Române), Національна бібліотека Румунії (Biblioteca Națională a României), Національний історичний музей Румунії (Muzeul Național de Istorie a României), Центральна бібліотека університетська Клуж-Напоки (Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca), Музей Буковини в Сучаві (Muzeul Bucovinei Suceava);

з Польщі — Головний архів давніх актів у Варшаві (Archiwum Główne Akt Dawnych), Національний архів у Кракові (Archiwum Narodowe w Krakowie), Бібліотека князів Чорторийських у Кракові (Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie), Наукова бібліотека Польської академії мистецтв і Польської академії наук у Кракові (Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie), Ягеллонська бібліотека (Biblioteka Jagiellońska), Архів Ягеллонського університету (Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego), Архів Краківської кафедральної капітули (Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej), Архів Південнопольської провінції Товариства Ісуса в Кракові (Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie), Архів Цистерціанського абатства в Могилі (Archiwum Opactwa Cystersów w Mogile), Архів отців Паулінів на Ясній Горі (Archiwum Ojców Paulinów na Jasnej Górze), Курницька бібліотека (Biblioteka Kórnicka), Державний архів у Перемишлі (Archiwum Państwowe w Przemyślu), Державний архів у Торуні (Archiwum Państwowe w Toruniu), Відділ рукописів і Кабінет нумізматики та сфрагістики Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu).

Важливим для вивчення геральдичної традиції Русі «темних віків» було залучення інформації різноманітних західноєвропейських гербовників і інших письмових джерел, що містять описи й зображення гербів, — як-от атласи та портолани, хроніки та ілюміновані рукописи тощо.

Допомогу в опрацюванні таких джерел, і найголовніше — їх якісні фотокопії, надали: Державний архів Швеції (Riksarkivet), Королівська бібліотека Бельгії (Bibliothèque royale de Belgique), Бібліотека Арсеналу в Парижі (Bibliothèque de l'Arsenal), Австрійська національна бібліотека у Відні (Österreichische Nationalbibliothek), Державний архів Флоренції (Archivo di Stato di Firenze), Національна бібліотека Франції (Bibliothèque nationale de France).

Окремі слова вдячності належаться працівникам Національної бібліотеки Іспанії в Мадриді (Biblioteca Nacional de España), Бібліотеки університету Саламанки (Biblioteca Universidad de Salamanca) та Баварської державної бібліотеки (Bayerische Staatsbibliothek) — за надання фотокопій чотирьох списків «Книги знань про всі королівства» («Libro del conocimiento de todos los reynos»), цього найціннішого джерела з руської геральдики перехідної доби.

Неоціненний внесок у те, щоб дослідження набуло завершеності, зробили колеги, які погодилися на його рецензування: Леонтій Войтович, Мирослав Волощук, Ігор Тесленко, Зенон Пех і Марцін Глебьонек. А Георгій Папакін, Віталій Перкун, Тимур Горбач, Дмитро Гордієнко, Наталя Білоус, Наталя Старченко, Андрій Клос, Владислав Безпалько, Владислав Яценко, Володимир

Поліщук, Юрій Нетреба, Олексій Артюхін, Олексій Шаланда, Андрій Радаман та Юрій Борейша активно долучилися до обговорення проблем і складних питань, що висвітлюються у дослідженні. Щира заангажованість цих колег у дискусії та висловлені ними міркування дозволили уникнути багатьох лагун та внести остаточні уточнення.

Текст цієї книги набув більшої легкості та чіткості викладу завдяки Богданові Завітію, який узявся за літературне редагування цього дослідження. Чималих творчих зусиль у виготовленні реконструкцій гербів руського нобілітету, що представлені в додатку до цього тому, доклав Артем Щиголь.

Важливою в підготовці цієї книги також була допомога друзів і колег, завдяки яким не раз вдавалося отримати або уточнити необхідну інформацію в архівах, музеях і бібліотеках: Ігоря Мосійчука, В'ячеслава Корнієнка, Дмитра Неймаша, Богдана Косовського, Глеба Бераставого, Пйотра Покори, Роберта Форисяка-Вуйцинського, Єжи Сперки, Славоміра Гужинського, Марека Вуйцика, Сергія Білецького, Костянтина Єрусалимського.

На завершення — щирі слова вдячності видавництву «Фоліо» та його директору Олександрові Красовицькому, які, попри всі проблеми та виклики нашого неспокійного сьогодення, доклали всіх зусиль, аби другий том дослідження з геральдики середньовічної Русі (України) врешті-решт побачив світ.

22 січня 2022 р.
Будапешт

Вступ

Період від середини XIII до середини XIV ст. мав засадниче значення для розвитку геральдики⁷. Саме в той час у більшості країн Європи геральдика остаточно формується як цілісна знакова система. Власне тоді в ній відбуваються найбільш значимі перетворення та упостійнюються найуживаніші надалі практики. Особливо це стосується західної частини Європейської цивілізації, де в різних країнах відбувається кількісне та якісне зростання геральдичних систем, їх поширення на різні верстви суспільства, ускладнення гербових форм — збільшення репертуару фігур і поява позашитових елементів, вироблення специфічної мови блазонування (опису гербів). З'являються суто геральдичні джерела — гербовники (сувої та кодекси), що фіксували гербове розмаїття як окремих регіонів, так і цілої Ойкумени.

На Сході Європи ситуація в той час виглядає цілком інакше. Країни з найдавнішою геральдичною традицією, Візантія та Русь, вступають у період найбільших випробувань. Захоплення хрестоносцями Константинополя 1204 р. завдає Імперії ромеїв удару, від якого той дотеперішній центр цивілізації, цілковито так і не оговтався, впавши врешті-решт під натиском османів. Руська земля зазнала не менших спустошень від монгольського нашествия середини XIII ст.

Ординська інвазія, природно, поглибила політичну дезінтеграцію Руської землі, що з різною інтенсивністю тривала ціле попереднє століття. Окремі частини Києво-Руської держави відтоді мали відмінні шляхи розвитку, здебільшого потрапивши в більшу чи меншу залежність від завойовників. Останнім ішлося про руйнацію старої політичної системи та послаблення або й викорінення традиційних еліт.

За цих складних умов роль відновителів єдності Руської землі взяли на себе сини «великого князя», «царя» та «самодержца всієї Русі»⁸ Романа Мстиславича. Видатні політичні здібності, дипломатична та військова активність короля Данила та князя Василька забезпечили їм не лише повернення батьківського спадку, але й розширення політичного впливу на сусідні землі⁹.

Ці зусилля Романовичів із відновлення політичної єдності Галицької та Волинської земель, спроби поширити свою владу на Київ, Литву та Полісся¹⁰, вочевидь, не мали на меті (та й не могли бути такими за визначенням) ство-

рення нової держави, що її пізніша історіографічна традиція штучно сконструювала під химерною назвою «Галицько-Волинська держава/князівство»¹.

Держава, якою правили нащадки Романа Мстиславича, в руських джерелах й надалі згадується під назвою «Р҃ськаа зємла». У різноманітних латиномовних джерелах її іменовано як «Terra Russia», «Terra Ruthenia» або «Regnum Russiae», тобто — Королівство Русі (Руське королівство). «Держава Романовичів» була нічим іншим, як тією ж таки Руською державою, під володарюванням тієї ж самої династії¹². Свою політичну суб'єктність «зємла Р҃ськаа» наполегливо намагалася втримати, попри вкрай несприятливі зовнішньополітичні обставини, пов'язані з монгольською навалою.

Ці потрясіння суттєво вплинули на державно-політичний, економічний та культурний розвиток Русі, але, звісно, не могли перервати його цілковито. Тяглість культурної традиції між домонгольською добою та пізнішими часами виразно простежується, зокрема, й на прикладі геральдики. Так само й катастрофа 1204 р., хоч і далася взнаки в усіх сферах життя ромейського суспільства, не зруйнувала його внутрішніх основ.

Утім, якщо до катаклізмів першої половини XIII ст. візантійська та руська геральдичні системи виглядали явно масштабніше за латинську, то вже від середини XIII ст. остання швидко стає найбільш яскравою та розмаїтою частиною тогочасного геральдичного простору. Ціле пізнє Середньовіччя на латинському Заході невпинно розвиваються та вдосконалюються геральдичні форми. Візантію ж доби Палеологів (від середини XIII до середини XV ст.) і близько не можна порівняти з епохою Комнінів (друга половина XI–XII ст.), що так і залишилася періодом найвищого розвитку ромейської геральдики¹³.

Подібно й на теренах Русі «темні віки» були часом культурної стагнації. Донедавна взагалі вважалося, що сфрагістичні практики та знакові системи Руської землі зазнають цілковитої нівеляції. Скажімо, в історіографії перманентно постульовано начебто цілковитий вихід із ужитку в середині XIII ст. руських особово-родових княжих знаків¹⁴. Як уже тепер очевидно — цілком безпідставно¹⁵. Втім, слід таки визнати, що подібні песимістичні висновки щодо руської геральдики середини XIII–XIV ст. не були геть безпідставними, адже донедавна дослідники могли оперувати зниклою малою кількістю геральдичних пам'яток тієї драматичної доби: кілька десятків відтисків і матриць печаток¹⁶, поодинокі згадки в літописах, хроніках і західноєвропейських гербовниках¹⁷.

При тому, навіть оті нечисленні пам'ятки не було належним чином опрацьовано й осмислено. Так, оригінальні відтиски печаток руських бояр при документах правителів Руського королівства першої половини XIV ст.¹⁸ дотепер не мають ні належної ідентифікації, ані прочитання написів і зображень на них. А, скажімо, зображення руських гербів у «Libro del conocimiento de

todos los reinos»¹⁹ не було як слід проаналізовано за різними списками цього твору²⁰.

Джерельний потенціал геральдичних пам'яток держави Романовичів (Руського королівства), втім, був не лише недоопрацьований, але й явно недооцінений. Ретельне ознайомлення з архівними матеріалами та зібраннями музеїв і приватних колекцій удоступнило настільки значний комплекс пам'яток того періоду, що дозволяє в десятки разів збільшити введені до наукового обігу відомості. Специфічні за формою та змістом персні галицького типу, що склалися з великих за розміром, але тонких пластин, та спаяних із ними кілець, виявилися зовсім не поодинокими пам'ятками, як вважалося донедавна, а достатньо масовим джерельним комплексом, що налічує багато сотень зразків.

Їх іконографія є основою для доволі детального відтворення геральдичної панорами Руського королівства. У поєднанні з іншими джерелами ці зображення на перснях дозволяють простежити основні закономірності тогочасної трансформації геральдичної традиції на землях Русі. З об'єктивних причин пам'ятки доби Романовичів за чисельністю дещо поступаються геральдичним комплексам киево-руської доби та пізнього Середньовіччя. Утім, їх цілком достатньо, аби з'ясувати всі головні закономірності розвитку руського герботворення у той перехідний і найскладніший для вивчення та осмислення період. Стосуються ці висновки не лише державно-династичних гербів, але також і знаків нобілітету.

Попри несприятливі зовнішні обставини в період «темних віків» відбувалися доволі помітні зміни форми та змісту гербових творів. Деякі зі старих сюжетів сходять поступово нанівець, інші навпаки — з'являються саме в той час, аби набути максимального розвитку вже в руському герботворенні кінця XIV–XV ст. Але найнесподіваніше те, що в Руському королівстві сформувалася доволі струнка система геральдичних знаків, аналогів якій немає не лише в інших періодах історії руської (української) геральдики, але й у тогочасних країнах цілої Європи. Розв'язання цієї загадки було найскладнішим завданням цього дослідження.

Те, що на більшості печаток доби Романовичів було зображено фігуру галки — гласного герба Галицької землі, здавна привертало увагу дослідників²¹, хоч і не одержала дотепер бодай якогось задовільного пояснення. Опрацювання цілого комплексу доступних сфрагістичних джерел виявило: крім фігури галки, на боярських та урядницьких печатках широко представлені й інші династичні та територіальні герби, що не відповідає жодним відомим практикам функціонування геральдичних знаків у середньовічній Європі.

Відповідно, структуру цього дослідження загалом підпорядковано розв'язуванню цієї засадничої проблеми у вивченні геральдичної традиції

держави Романовичів. У першому розділі проаналізовано комплекс державно-династичних гербів Руського королівства за інформацією тогочасних джерел, при цьому зроблено екскурси як у раніше (києво-руське), так і в пізніше (пізньосередньовічне) герботворення Руської землі: бо ж доба Романовичів була лише сполучною ланкою між тими періодами, тож ізольовано від них її розглядати і неможливо, і недоречно.

Другий розділ цілком присвячено з'ясуванню проблем походження, особливостей іконографії та практикам уживання фігури галки на сфрагістично-геральдичних пам'ятках Руського королівства. У третьому розділі розглянуто інші сюжети тогочасної геральдики, що масово представлені на боярських перснях, а передусім ті, що походять з арсеналу державно-династичного герботворення. Про особово-родові герби нобілітету Руського королівства йдеться в четвертому розділі. В останньому, п'ятому, здійснено спробу дослідити початки міської геральдики в Руській землі.

Розділ I

Державно-династичні герби Руського королівства

Державно-династична геральдика Руського королівства була прямим і безпосереднім продовженням знакової системи Руси, що склалася впродовж XI–XII ст. Джерела більшості гербів, що їх уживали правителі держави Романовичів, сягали попередньої традиції. Руська геральдика, безумовно, зазнавала певної трансформації протягом XIII — першої половини XIV ст. Водночас саме в династичних гербах ці зміни є найменш помітними. Жодних різких перетворень у практиці вживання княжих гербів не простежується ні при Романові Мстиславичі, ні після монгольської навали, ані в часи династичних криз у Руському королівстві після 1323 р. Система геральдичних знаків Руської землі — і «київського», і т. зв. «галицько-волинського» періодів — становить цілісний комплекс, що складається з тих самих ідентифікаційних засобів.

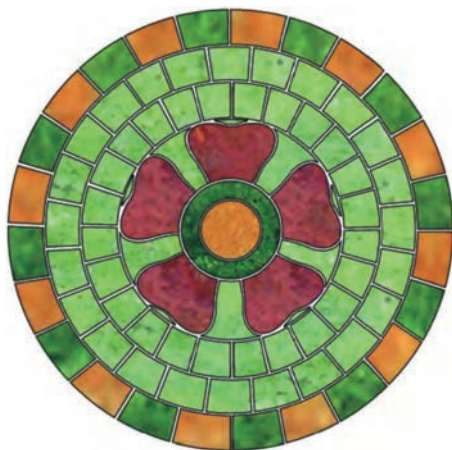
Такий стан речей є цілком закономірним. Адже, попри наявність штучного історіографічного конструкта, що апелює до існування окремих державних утворень — «Києво-Руського» та «Галицько-Волинського»²², ці останні можна трактувати хіба що як різні етапи існування та розвитку тієї самої держави, яку в автентичних джерелах іменовано «Руською землею». Роман Мстиславич і його нащадки не творили нової держави, лише намагалися відновити єдність старої. Для цього вживано, крім суто практичних заходів — військового та політичного характеру, також і презентаційні — тобто такі, що мали б позиціонувати старших Мономаховичів як сюзеренів цілої Руської землі. Послідовне використання королівського титулу, окреслення підпорядкованих їм теренів як «Regnum Russiae»²³, виразно вказують на претензії до такої зверхності.

Зусилля Романовичів значною мірою подібні до устремлінь польських еліт щодо відновлення єдності Польського королівства на зламі XIII–XIV ст. Ці прагнення не здатні були залучити в орбіту відродженого королівства всі польські землі, обмежившись передусім Малопольщею та Великопольщею²⁴. Це, втім, жодним чином не відміняло претензій польських королів, байдуже з якої династії (Пшемисла II, чеських Пржемисловичів чи куявських П'ястів), на всі землі старого Польського королівства, що призводило до перманентних конфліктів із Чеським королівством за Сілезію, чи з Тевтонським Орденом за Помор'я. Краківські володарі мислили себе правителями цілої

Польщі й уживали для цього всі можливі засоби презентації, зокрема й геральдичні²⁵. Подібним чином позиціонували себе та провадили свою політику й Романовичі, тільки на більш ніж півсотні років раніше за своїх польських сусідів.

Знаковий комплекс старшої (королівської) гілки Мономаховичів, природно, мав спиратися на давнішу традицію — уживання загальнодинастичного знаку з фігурою рози, «царського» герба із двоголовим орлом чи спільного герба Мономаховичів із фігурою лева. Саме ці сюжети превалюють у герботворенні нащадків Романа Мстиславича. Водночас використання цих династичних гербів, на відміну від попереднього періоду, вийшло далеко за межі кола правителів, що становить одну із найхарактерніших рис геральдики часів Романовичів. Детально про їх застосування в середовищі руського нобілітету буде мова в наступних розділах, тут же звернімо увагу на пам'ятки, що безумовно пов'язані з володарями Руського королівства.

Знак із фігурою рози вже від XI ст. побутував у всіх головних відгалуженнях руського княжого Дому. Про це детально йшлося в III розділі I тому цього дослідження. Слід лише нагадати, що для відмінювання загальнодинастичного герба окремими гілками роду та його особними представниками вживано різне забарвлення головної фігури та поля щита, або ж використання додаткових фігур (бризур) чи поділів гербового поля. У старшій лінії Мономаховичів упродовж XII ст. вдавалися до всіх цих прийомів.

Іл. 1. Зображення рози на керамічній полив'яній плитці з вежі в Столп'є середини XIII ст.

Із XIII ст. пам'яток зі знаком рози, безпосередньо пов'язаних із цією династією, дотепер збереглося небагато. Серед них зображення рози на керамічних полив'яних плитках, ужитих при оздобленні вежі в Столп'є²⁶, що по-

ходять від часів короля²⁷ Данила Романовича. Забарвлення цієї пам'ятки не має геральдичного характеру, оскільки кольори на плитках дібрано радше з суто декоративною метою. Серед старшої (королівської) лінії Мономаховичів уживано переважно червоно-золоте забарвлення загальнодинастичного герба, тож можна припустити, що й король Данило використовував герб із золотою розою на червоному полі, як і його дід — князь Переяславський (1146–1149, 1151–1154), Пересопницький (1155–1156), Волинський (1156–1170) і великий князь Київський (1167–1169, 1170) Мстислав Ізяславич⁸, а також прадід — князь Переяславський (1132–1133, 1142–1146), Волинський (1135–1142, 1149–1152) і великий князь Київський (1146–1149, 1150, 1151–1154) Ізяслав Мстиславич²⁹. Батько Данила — князь Новгородський (1168–1170), Володимирський (1170–1187, 1188–1205), Галицький (1187–1188, 1199–1205), великий князь Київський, цісар і самодержець всієї Русі (1201–1205) Роман Мстиславич — також уживав на своїх печатках зображення щита з фігурою рози³⁰, але щодо його забарвлення прямих свідчень немає.

Іл. 2. Герб князя Володимира Васильковича на мініатюрі «Здобуття Риму галами» у Тверському Амартолі 80-х рр. XIII ст.

Натомість є відомості про ймовірне забарвлення герба племінника короля Данила — князя Волинського (1269–1288) Володимира Васильковича. Створений на початку 80-х рр. XIII ст. у скрипторії цього правителя³¹ ілюмінований рукопис — Тверський Амартол (Троїцький список Хроніки Георгія Амартола)³², де викладено історію Стародавнього Сходу, античного світу та ранньої Візантії, містить численні мініатюри, на яких трапляються й щити з геральдичними сюжетами XIII ст. На мініатюрі «Здобуття Риму галами» (зворот арк. 25) представлено золотий щит із руським загальнодинастичним знаком — розою, що має чорний колір³³. Зважаючи на практику барвного відмінювання цього герба в молодших відгалуженнях княжого роду³⁴ та місце створення самої пам'ятки, можна зі значною часткою вірогідності стверджувати, що на цій мініатюрі відтворено саме гербовий знак князя Володимира Васильковича.

Іл. 3–4. Зображення рози на графіті з церкви св. Пантелеймона в Галичі першої половини XIII ст.

Зображено розу й на інших тогочасних пам'ятках, зокрема на графіті та торговельних пломбах. Так, складну восьмипелюсткову квітку представлено на фасаді центральної апсиди церкви св. Пантелеймона в Галичі³⁵.

Іл. 5–7. Пломби з зображенням рози XIII ст.

На пломбах дорогичинського типу XIII ст. роза фігурує в найрозмаїтіших видозмінах, найчастіше ж — із вісьмома загостреними пелюстками³⁶. Іноді зображення рози поєднано з фігурою лева (геральдичним знаком Мономаховичів)³⁷ або галкою (гербом Галицької землі)³⁸, що дозволяє атрибуувати ці пломби XIII ст. саме Романовичам.

Іл. 8–9. Пломба з зображенням рози та лева XIII ст.

Іл. 10–11. Пломба з зображенням рози та галки XIII ст.

Ще один геральдичний знак Романовичів — двоголовий орел, — також мав давнішу історію в герботворенні правителів Русі. Запозичено цю фігуру з Імперії ромеїв, де вона відображала цілий комплекс ідей, пов'язаних з імператорською владою. У державних утвореннях, що перебували в орбіті Візантії, постійне чи спорадичне вживання цісарської титулатури³⁹ також поєднувало з візуальною презентацією ідеї Імперії за допомогою фігури імперського одноголового орла, згодом — двоголового. У Руській землі цей знак також відображав певний комплекс уявлень, передусім — здійснення «руськими цѣсарями» самодержавної влади на кшталт зверхників Нового Риму або династичної спорідненості з василевсами ромеїв.

Для Романа Мстиславича використання цісарського двоголового орла було цілком природним, зважаючи на уживання ним титулів «цѣсарь в Роускои землі» та «самодержець всеи Роуси»⁴⁰, а крім того — вірогідне одру-

ження з донькою візантійського василевса⁴¹. Саме зломом XII–XIII ст., тобто часом його шлюбу з цісарівною та використання ним цісарської титулатури, датовано дві пам'ятки галицького походження із зображенням двоголового орла⁴². Першу з них — бронзову підвіску з деталізованим позначенням пір'я на фігурі птаха — знайдено поблизу церкви св. Пантелеймона в давньому Галичі (нині — с. Шевченкове Галицького району Івано-Франківської області). Другу пам'ятку — срібну підвіску — виявлено в околицях княжої столиці: круглий щит із кульковою облямівкою та двоголовим орлом, що його зображено в подібному стилі.

Іл. 12–13. Металеві підвіски з Галича зламу XII–XIII ст.

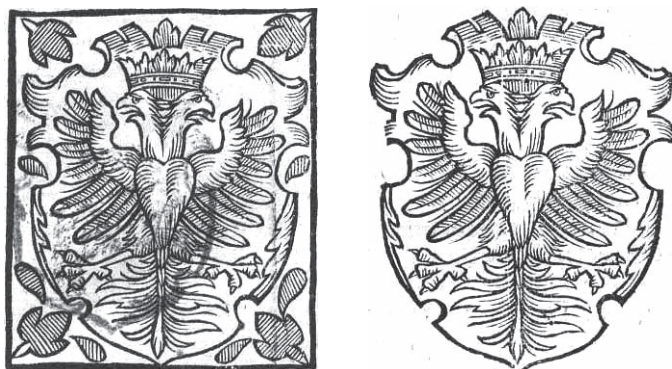
Традицію вживання цієї фігури продовжили й нащадки Романа Мстиславича. За часів правління його сина — короля Данила — поблизу його нової столиці Холма було зведено кам'яний стовп із зображенням двоголового орла⁴³, про що повідомляє Іпатіївський літопис під 1259 р.: «стоить же столпъ поприща ѿ города камень, а на нѣмъ ѡрель камень изваянь, высота же камени десати лакоть с головами же, и с подножьками ѿ ѿ лакоть»⁴⁴. У пізнішій «Хроніці» Феодосія Софоновича зазначено, що цей герб вживали князі Данило, Василько та Лев — «Которыи знакъ князи за добрый себе почитаючи, бо ихъ гербъ орель»⁴⁵.

За Романовичів двоголовий орел, очевидно, відіграв роль одного з державно-династичних знаків. Лише після вигасання династії Романа Мстиславича ця фігура поступово набуває значення територіального герба. Так, його зображення на склепінні катедральної базиліки Різдва Пресвятої Діви Марії в Судомирі⁴⁶ від 60-х рр. XIV ст. представлено серед інших гербів земель, що перебували під владою короля Казимира III. Над головами птаха на цій пам'ятці додано корону⁴⁷, що загалом характерно для герботворення Казимирівських часів. Коронованим, зокрема, представлено й лева — головний знак Королівства Руси того періоду.

Іл. 14. Герб Перемишльської землі в катедральній базиліці в Судомирі 60-х рр. XIV ст.

Наявність останнього серед почту гербів Судомирської катедри дає підстави припустити, що фігура двоголового орла в той час навряд чи могла позначати цілу Руську землю, радше — якусь із її частин. Упродовж XV–XVI ст. двоголового орла вживано як територіальний знак різних теренів колишнього Руського королівства — Червоної Русі⁴⁸, Перемишльської⁴⁹ та Сяноцької земель⁵⁰, Луцького повіту Волинського воєводства⁵¹. Але найдавніше та найбільш стабільно цим гербом презентовано Перемишльську землю, тож найвірогідніше — саме з нею варто пов'язати судомирську пам'ятку 60-х рр. XIV ст.

Іл. 15–16. Герб Перемишльської землі в гербовниках Бартоша Папроцького 1578 і 1584 рр.

З огляду на особливу увагу Данила Романовича до презентації своєї влади через використання фігури двоголового орла, як і за допомогою інших імператорських інсигній та символів⁵², можна було б припустити, що й на його печатці могло бути зображення саме цісарського знаку. Тут, однак, вирінає проблема зі сфрагістичними пам'ятками Руського королівства XIII ст.: як і з попередніх століть, до нашого часу майже не дійшло автентичних актів, скріплених відтисками печаток. Але якщо для XI–XII ст. цю прогалину почасті компенсує те, що більшість тогочасних документів засвідчувано буллами — металевими відбитками, що зберігалися навіть після цілковитого знищення самого акту, часто за доволі несприятливих умов — у землі чи воді. Саме завдяки цьому вціліло тисячі сфрагістичних пам'яток киево-руської доби за мінімальної кількості автентичних письмових джерел.

Із початку XIII ст. ситуація кардинально змінюється — збережених тогочасних руських документів не надто більше, ніж за попередні два століття, хоч саме упродовж XIII ст. актові документи набувають значного поширення, їх тексти навіть потрапляють на сторінки літописів⁵³. При цьому на теренах Руського королівства грамоти, під впливом практик латинської дипломатички, починають засвідчувати восковими відбитками, які зберігалися гірше не лише за молівдовули, але й за самі пергаментні документи. Відомо безліч прикладів із пізнього Середньовіччя, коли певний акт дійшов до нашого часу в цілком доброму стані, але печатки при ньому або не збереглися взагалі, або суттєво пошкоджені. Це змушувало вдаватися до додаткових заходів зі збереження воскових відтисків: робити їх у глибоких воскових мисках або виготовляти спеціальні дерев'яні чи металеві кустодії⁵⁴. Звісно, це сприяло збереженню відтисків, якщо документ знаходився в нормальних умовах, але не могло запобігти знищенню печатки, якщо сам акт зазнавав непоправних ушкоджень.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ВСТУП	10
Розділ I ДЕРЖАВНО-ДИНАСТИЧНІ ГЕРБИ РУСЬКОГО КОРОЛІВСТВА	14
Розділ II ГЕРБ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ ТА УРЯДНИЦЬКІ ПЕЧАТКИ.	147
Таблиці гербів	209
Розділ III ДЕРЖАВНО-ДИНАСТИЧНІ ГЕРБИ НА УРЯДНИЦЬКИХ ПЕЧАТКАХ.	213
Розділ IV РОДОВА ГЕРАЛЬДИКА РУСЬКОГО НОБІЛІТЕТУ	263
Розділ V ПОЧАТКИ МІСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ РУСИ.	296
ВИСНОВКИ	326
Скорочення джерел	341
Література.	343
Зведення печаток	412
I. Королівські та князівські печатки	412
II. Печатки з зображенням галки	422
III. Печатки з зображенням лева	478
IV. Печатки з зображенням двоголового орла	484
V. Печатки з зображенням орла	486
VI. Печатки з зображенням хреста	489
VII. Печатки з зображенням корони	494
VIII. Печатки з зображенням рози	495
IX. Печатки з зображенням дерева	515
X. Печатки з зображенням лілії	519
XI. Печатки з індивідуальними зображеннями	527
XII. Міські печатки	552
Іменний покажчик.	562
SUMMARY	570